

Ypsilonos isten

avagy Nyelv és hatalom Sütő András *Pompás Gedeon*jában

A *Pompás Gedeon* hatásszerkezete nem a karakterek és a köztük kibontakozó akciók egységén alapul. Sütő darabjának szereplői különböző társadalmi tereket kitöltő figurák; nem illusztrációi egy társadalmi helyzetnek, hanem megvalósulásai, lehetséges sorsai egy fölöttük álló – a személyiségüket korlátozó, torzító vagy megsemmisítő – társadalmi viszonyrendszernek. Ilyen értelemben nem gazdagon megrajzolt, pszichológiai következetességükben ábrázolt jellemek, hanem (teljesen nem lelkük vesztett) bábok: a társadalmi függési viszonyok és kényszerhelyzetek mozgatják őket, ha nem is minden esetben kényükre-kedvükre, de mindnyájuk esetében akarataik ellenére.

A különböző függési viszonyok, ezek egymást is átható rendszere fejeződik ki a színmű nyelvében. Igazi cselekménye nem a különböző akciókból bontakozik ki; a nyugati abszurd drámákhoz hasonlóan – és nálunk Páskándi Géza abszurdoidjaival rokoníthatóan – Sütő a dráma nyelvére, nyelvi interakcióira bízta a darab működését. Ez a nyelv univerzális abban az értelemben, hogy nem (pontosabban nem elsősorban) a jellemrajzot, egyénítést szolgálja; a nyelv működése adja a dráma alapvető hatásszerkezetét. Vagy másképpen fogalmazva: miként a figurákat is, a nyelvet is ugyanaz a függési viszonyrendszer mozgatja. A hatalmi viszonyokból következő alá- és fölérendeltség, a hatalom általi korlátozottság, megalázottság.

A hatalmi viszonyok tektonikus változásait kirajzoló törésvonalak határolják a mű különböző egységeit.

Az első felvonásban az asszonyok beszélgetése a főhős, Pompás Gedeon jellemének változására utal. A tiszteletére énekelt dalt „Ez a mai Gedeon nem érdemli meg”, mondja egyikük; az I. Asszony rákontráz: „A régi Gedeon megérdemelte volna. Csendes szavú, templomjáró, úrvacsorás ember volt.” „És mi lett belőle!” – szól hozzá a II. Asszony. „Ilyen kicsi faluban ilyen nagyhangú embert!”

NAGY GÁBOR (1972) költő, irodalomtörténész. A *Hitel* kritikai rovatának szerkesztője.

A vallásos, kicsi falu értékhorizontjával kerül szembe Gedeon. A változás okát a III. Asszony fogalmazza meg: „...nagyhangú, mert kiabálók közé keveredett. A tartomány ordibál a rajonnak, a rajon Gedeonnak, Gedeon a népnek.” Íme a hatalmi viszonyrendszer struktúrája alulnézetből. Gedeon egy kérlelhetetlen gépezet részeként kerül elénk. Személyiségének változása éppúgy a hatalmi átrendeződés hozta törés következménye, mint ahogy az új hatalmi viszonyrendszerben a nép fogalma is átértelmeződik, lecserélődik. Szójátékkal érzékelteti ezt Sütő az asszonyok párbeszédében: amikor egyikük fölteszi a kérdést, hogy hát „A nép kinek ordibáljon?“, lecsendesítik: „Miféle nép? Mit beszélsz te itten?“, akkor az I. Asszony a mindenhol ott fülelő hatalom számára egy nyelvi játékkal „elfogadhatóbbá” fogalmazza a kérdést: „Igen, hát a fehérnép? A fehérnép kinek ordibáljon?”

Nép már nincs (noha az új hatalom minduntalan a nép uralmára hivatkozik), fehérség még van: a hatalom logikája mozgatja az asszonyok beszélgetését, a hatalom kénye-kedve szerint csúrik-csavarják a szót. A testetlen (hiszen Gedeonnak, e hatalom „földi helytartójának” még mernek olykor ellentmondani, ha másként nem, hát úgy, hogy kukoricát morzsolnak, paszulyt válogatnak a tanácselnöki irodában), megfoghatatlan hatalom sajtolt ki belőlük ilyen nyelvi paradoxonokat: „Ha tudnám, se tudom.”

Az asszonyok fejében szólhat ugyan az elrekvirált csikó csengője, de Gedeonnak „harangok szólnak a fejében”. A betlehemi csengőcske nem kelhet versenyre a nagyharanggal, a születés a halállal, a hatalom súlyos felelősségével és következményével: „Maguk semmiségekkel számázkodnak itten, miközben azt se tudom, hová legyek a nagy dolgok között” – dohog Gedeon; a Bakter pedig a nagyharangokra utalva jegyzi meg Gedeonnak: „Azok fogják eltemetni az elnök elvtárs minden ellenségét.”

Tókos Gedeon presbiterből lett tanácselnökké, Pompás Gedeonná. Hogy miként változott, alakult át, az nem kerül színre; a szerzőt nem a jellemfejlődés, hanem a hatalmi átrendeződés okozta törés érdekli. Amikor Gedeon tudatja Vizeslepedőssel, hogy az hivatali orcát pofozott fel az ő személyében, akkor Vizeslepedősné megkérdezi: „Hát az emberi képeddel mi lett...”; az orca hivatalossá merevülése, a személyes, emberi vonások elvesztése a darab előtörténetéhez tartozik.

„A tudásnál csak egy fontosabb: a tudomás”, fogalmazza meg a régít felülíró új rend egyik szentenciáját Gedeon. A régi világ „mindennapi kenyérére” is utalva pedig az új parancsolatot: „Mindennapi kötelességetek, hogy ne pofázzatok.”

Minden persze nem alakulhatott át végérvényesen. A falu életét korábban átható szakralitás, transzcendencia ott bujkál bűvópatakként mindennapi életükben – nyelvi valóságában eltörölhetetlenül. Az egyházellenes, vallásüldöző hatalom groteszk fintora, hogy maga is az egyház, a szakralitás nyelvéből kölcsönöz szavakat. Az új hatalmat áthatja a régi rend nyelvi világa, ám ebben a nyelvhasználatban minden kifordul, fintorrá, kiöltött nyelvvé válik. Ahogy Gedeon

az első felvonás végi telefonbeszélgetésben feljebbvalójának bizonykodik: „Jól megy! Halad! Lelkes! [...] Vagy haladunk, vagy miazisten!”

„Hitben élünk, nem látásban, hiszünk a feltámadásban” – mondja a második felvonás első képében a tanácselnök felesége, Anna az „írásos falvédő előtt”. Amelyet az új idők rendje szerint el kell rejteni. S kéri Anna a Kántort: „Mondja meg a tiszteletes úrnak: imádkozzék az uramért.” Aggódik a férje lelki üdvéért. „Tudom, nem tehet mást, azért kap állami fizetést, hogy materialista legyen” – fogalmazza meg paraszti józansággal a megrészegült új hatalom erkölcsi rendjét. S ahogy az új hatalom a saját értelmére fordítja ki a szakralitás nyelvét, úgy tesz ő is az új hatalom materialista nyelvével: „Ezért kell nekem dupla normát teljesíteni, mert helyette is imádkozom.” Hatalmi mámor és nagyharang, ima és munkanorma egybejátszása, egymásba fordítása: egyszerre súlyos kritikája a hatalomnak, leleplezése a torz hatalmi logikának, s forrása a bármily keserű, mégis bő humornak. A „talpáról a fejére” állított világban ugyanis a feje tetejére állított nyelv önleplező hatású: a szójátékok, a megerőszkolt nyelv groteszk fordulatai arra öltik ki gúnyolódón, leleplezőn a nyelvüket, aki a világot sarkai-ból kifordítva a nyelvet is ki akarja fordítani, mint valami rossz gúnyát. A minden emberit elgépiesítő hatalomra.

„Aki fenn van: gomb a tornyon” – fogalmazza meg Gedeon a maga tragédiáját, amikor kiesik a hatalom kegyéből. A falvédő visszakerül a helyére. Előtte azonban még megszólal az örök asszonyi bölcsesség egy szelíd kérdésben, miért is válthatták le Gedeont: „És amit mondtál, klappolt azzal, amit mondani szerettél volna?” Nyelv és lélek meghasonlása leplezi le a hatalom lélektelenségét. Anna férje antipólusa: a mindennapi élet józansága testesül meg benne. De nem eszik olyan forrón a kását: a falvédő szentenciájába foglalt Írás ellen újult erővel hadba készül az Antidühring...

A második felvonás második képében Gedeon fia, Pista és szerelme, Cilike – aki az osztályellenség Simeon lánya – ezt az „új írást” silabizálják és magolják. Miként Gedeon felesége, Anna is. És megjelenik Vizeslepedős, aki Gedeon kegyvesztettségével egyenes arányban emelkedik feljebb – figyelmezteti is Gedeont egy szójátékos petárdatűz után: „A legyintés, a szellentés, ebihalas kijelentés nem komikum: politikum!” Ezek után nem csoda, ha a harmadik felvonás elején, Kántor és Anna párbeszédekör arról értesülünk, hogy Gedeonnak „Harangok szólnak a fejében”, méghozzá nem templomi, hanem „Vészharangok”.

Gedeon a vegyesboltban próbálja kiélni magát. Az új hatalom bürokratikus mániájához híven ábécérendben sorakoztatja fel az árut („Mától kezdve elvek szerint árusítunk”). „Derelye, dohány, dzsem, iksz, ipszilon. Mit árusítunk ipszilonnal! Téged kérdezlek!” – förmed Annára, aki ijedtében így fohászkodik: „Ipszilonos istenem!” E fohász abszurditása foglalja össze annak a képtelenségét, ahogyan Gedeon a hatalom örületét másolva próbál új rendet meghonosítani a kereskedésben.

Gedeon örületében rendszer van; ám e rendszer világot felfordító képtelenségét újra és újra a nyelv leplezi le – gyakran Anna szabadszájú, a férje tekintélyét is lefokozó életteli humorában: „Ká mint kántor négy felet is kapott már há mint hitelbe. A továbbiakban ef mint francot a bélibe!”

Gedeon bizonytalan helyzetét – rehabilitálják-e, vagy végképp lebukott? – kihasználják a vegyesboltban összegyűlők. Presbiter és Kántor gúnyolódni is merészelnek a hivatali karrierjét fölelevenítő Gedeonon, így lesz az újságíróknak adott nyilatkozatból megnyilatkozás, égő csipkebokor: a kisszerű kevés nyelvi átfordítással nagyszerűnek mutatkoznék, ha nem tudnánk, hogy ez gúny. És hogy Gedeon is gúnynak veszi, az a régi rend, a szakralitással átítatott világ és nyelv elismerését jelzi; azt, hogy a régi rend még fölötte sem vesztette el teljesen a hatalmát.

Persze a régi renden is lehet gúnyolódni. Épp ebben különbözik az újtól: míg ott a tekintélyt legcsekélyebb módon is megkérdőjelező tréfa a hivatal elleni inzultusnak minősül, addig a Kántor nyugodtan megengedheti magának, a Presbiter jelenlétében is, hogy az új bor érkezésének hírére – „D mint demizson!” – ezzel a szójátékkal nyugtázza: „Egyfolytában létezik az Isten.”

Megrendült világban a rendíthetetlenek hite is bizonytalanná válhat. Mint a darabban Simeoné. Mert bár egyszer így fogalmaz: „Az élet szerteszór, a Biblia egybegyűjt bennünket!”, e szentencia korlátozott érvényét sugallja, hogy számtalan változatot ölt, függően az aktuális helyzettől. A hatalmi logika paródiája például így fogalmazódik meg: „Az élet szerteszór, az igazoltatás egybegyűjt bennünket.”

A harmadik felvonás „karneváli” jelenetében, amikor megnyílik az ábécérend szerint átalakított vegyeskereskedés, egyszerre válik tapinthatóvá az áruhiányos szegénység – „Bugyigót, biciklit! És még mit nem? A kapitalizmusba képzelitek magatokat!” – és az árusító groteszk hatalmaskodása, amellyel a vásárlók magánéletét veszi semmibe („Egyelőre csak az állapotos asszonyokat szolgálom ki! Kik az állapotosok? Tartsák föl a kezüket!”).

A negyedik felvonás feltámadás-jelenetét egy „laskatésztaként” nyúló-elhúzódozó temetés vezeti be; Gedeon a zsoltáros könyvet kérné Annától, ám az véletlenül az *Antidühringet* adja a kezébe. Anna ennyivel intézi el a tévedést: „Az ántiját! Úgy is jó lesz! A fedele mindkettőnek fekete! Indulás!” Ez metonimikus előképe annak a profán feltámadásnak, amelyben Pompás Gedeonnak része lesz. Amelyet ő álmodik talán olyannak, amilyenek az ő – hatalmi mámortól eltorzult – személyisége egy feltámadást elképzelni tud. „A temetés szerteszór, a feltámadás egybegyűjt bennünket” – hangzik Simeon helyzethez igazított szentenciája. De Pompás Gedeonnak, miként a hatalmaskodása, a feltámadása is csak torz, groteszk lehet. „Odafent” a Mennyei Lobogó ad hírt róla, hogy „Tókos Gedeon kifizette az egyházi adóját”; Simeon-Szent Péter háborog, hogy „elsejéig ne zavarják a központot”; bizony, „az Úr memóriája itt is a káderes”. Simeon-Szent Péter kihallgató tisztként viselkedik: „Itt a papír beszél, s a feltámadott hallgat.” S az ünnepek alatt még kandin sincs.

Gedeon feltámadási kiléte, mivel Simeon családi kriptájából száll fel, vizsgálatra szorul. Gedeon, mintha csak a pártközpontban lenne, felkiált: „Személyes kihallgatást kérek az Atyaistentől! Az Öregistenhez fordulok memorandummal!” Gedeon Kántor-Durumó birodalmába kerül, ahol ábécérendes bacchanáliára kerülhetne sor, csak hogy a lányoknak nincs „kíváncsikjuk”, s így Gedeon kedve is csak „fél hatot” mutat. Ám deus ex machinaként jön a hír, hogy Gedeon ügye kivizsgáltatott, „névtelen feljelentők” áldozata lett a Mennyországnak, amelynek kapukulcsát is átveheti Simeon-Szent Pétertől. Tanácsi határozati stílusban jelenti be Gedeon a programját: „...az Úr által előirányzott terveket nem teljesítettük, a helyzet katasztrofális, ám annál biztatóbbak a kilátásaink! [...] Megbízatom, hogy én közvetítem nektek mindazt, amit elgondolok!” Lám, Isten közvetítője helyett máris kisistent játszik.

Gedeon Annát is szeretné magához „feljuttatni”. Anna ódzkodik: „Odakozmál a paszuly.” Gedeont a hivatalban a paszulyválogatással bosszantották az irodista asszonyok, s most a felesége is a paszulyra hivatkozik a vele való sorsvállalástól vonakodva. Az ezt követő Gedeon-monológ a darab tetőpontja; a földi és égi hatalom egymásba átjátszó vibrálása a sütői nyelv kivételes bravúrja. A három létezési szféra – mindennapi, földi hatalmi és égi – nyelvi kevercse a hatalmi visszaélés önleplező tűzijátéka: „Odakozmál a mennyország, ha nem teremtek rendet. [...] Imádság- és hálabegyűjtési tervünket túl fogjuk teljesíteni! Hasonlóképpen a feltámadottak erkölcsi átnevelését. [...] mától kezdve nincs többé magánlélek és magángondolkodás! Az agybirtokosokat fölszámoljuk, minden nagyobb lélekegység és kiterjedtebb gondolkodás állami tulajdonba megy át. Köztulajdonban a lélek művelése rentábilisabb, a gondolkodás fegyelmesebb lesz. Vége az anarchiának!”

Gedeon megreformálta a mennyországot is. Ám ennek nem is lehet más eredménye, mint hogy Anna könyörgése közepette elhangzik a Gedeon által igénybe vett kriptában a pisztolylövés. Hat felekezet hat papja temeti „a világot meg-hökkentő Gedeont”. De távolról felhangzik, egy kislány hangján, a mozgalmi nóta: „A nagyvezérnek lába kelt...”

A *Pompás Gedeon* nem Tókos Gedeon sorsát viszi színre. Nem az egyes szereplők lélektani motivációi mozgatják a darab cselekményét. A farce, a bohózat elemeivel is bátran élő darab a nyelv leleplező erejével mutatja meg, miként lehetetleníti el vagy keseríti meg az ember ellen forduló hatalom a mindennapi létezést. Megírásakor a *Pompás Gedeon* a konkrét hatalmi rendszer(ek) bírálata, már-már számonkérése volt; fél évszázad elteltével ez a jelentés nemhogy megkopott volna, de általánosabb és még súlyosabb értelmet nyert. „A számonkérés egybegyűjt bennünket.”